

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ.

Յեղափոխութեան օրեր և գեղարուեստական գրականութիւնը:—
Ի. Վեսելովսկին, հայոց կեանքը և գրականութիւնը:—Հայոց նոր
գրականութեան պատմութիւնը գրուած է:—Հայերը գերմանական
վէպերում:—Հայակերութիւն:

Ա.

Յեղափոխութեան օրեր—ահա այն անունը, որ պէտք է
կրէ մեր տաժանելի ժամանակը: Ամբողջ Ռուսաստանը «օրոր-
ւում է» և յայտնի է, թէ երբ պէտք է հանգստանայ: Եւ
զարմանալի է, որ այլքան ժամանակ է տւում «կրիզիսը».
դեռ շատ ժամանակ կարող է շարունակուել այս անորոշ դը-
րութիւնը: Ինչո՞ւ այլքան շուտ ենք մոռանում յեղափոխու-
թիւնների պատմութիւնները. չիշեցէք Ֆրանսիական մեծ յե-
ղափոխութիւնը՝ քանի՞ տարի տւեց, որքան ելեւէջներ ունեցաւ.
իսկ գերմանական և աւստրիական յեղափոխութիւնները, որոնք
սկսուեցին քառասնական թուականների վերջին և տւեցին երկար
տարիներ, մերթ հանդէլով, մերթ կրկին բոցավառուելով:

Ռուսաստանի յեղափոխութիւնն սկսուել է բռնակալ Պլե-
ւէի սպանուելու օրից և շարունակւում է ալիքանման հոսանքով,—
այսօր նա յաղթող է և տիրում է աղատութիւնը, վաղը գլուխ
է բարձրացնում «յետադիմութիւնը» — և աղատութիւնը
խեղդում է բռունցքների մէջ: Ռուսիայի բազմն է
դարբնւում և ահազին սալի բոցերն են, որ ցայտում են մեր
չորս դին:

Իբրև Ռուսիայի մի մաս, մեր խեղճ երկիրն էլ ընդհանուր
հոսանքով է մղւում և իւր ոսկոր ու կաշի դառած մորթի վը-
րայ է զգում թէ յառաջադիմութեան և թէ յետադիմութեան

ուրոր հետևանքները: Եթէ լեղափոխութեան յաղթանակի օրերին հայերը մի բոլոր ազատ շունչ քաշեցին—այժմ, այսքան ժամանակ, «հակալեղափոխութեան» դառն բաժակն ենք խմում:

Տուն, տեղ, գործ, հանգստութիւն մոռացած հայր գոյութեան կռիւ է մղում, զարմանալի քաջամարտութեամբ ապացուցանելով, որ կարելի է «ընդդէմ խցանի էլ աքացել»:

Ամեն ոչ, ամեն միտք այդ ուղղութեամբ է գործում. մտածուած են և յօրինուած միջոցներ կամ թշնամու հարուածին հարուածով պատասխանելու, կամ այդ հարուածը անվտանգ անելու: Պատերազմ է, որ կայ, ուստի և ամեն ինչ արիւնով է բոցավառուած, մարդկային շղերը լարուած, կեանքը մակերեւոյթը ալեկոծուած: Մեր հասկացողութիւնների, յարաբերութիւնների, վեճիների, գործերի և զաղափարների միջոցով անցնում է կարմիր թելի նման լեղափոխական տագնապը, նրա ողին՝ եռուն, համարձակ, անհամբեր...

Ուշադրութեամբ դիտեցէք մեր կեանքը և դուք կտեսնէք, որ նա այս բոլորիս լիովին ներշնչուած է այդ ոգով: Յեղափոխութեան օրերը իրանց դրոշմը դրին և զիւղական և բանւորական կեանքի վերայ. նրանց արծազանք տուին և Ս. Էջմիածինը և ինտելիգենցիան. հասարակական կեանքը ի դէմս կենտրոնական ժողովի այդ ոգովն էր տոգորուած. դպրոցական կեանքի, մամուլի մէջ—նրանք լեղաշրջումներ առաջացրին: Ինչ որ փոխուել է—փոխուել է և լետադիմութիւնը անկարող է հին կարգերը վերահաստատել, մինչև իսկ եթէ ոյժ ստանայ. այդ հիշտ է թէ Ռուսիայի թէ մեր կեանքի վերաբերմամբ:

Յեղափոխութեան օրերը դեռ շարունակուած են և առաջ են մղում ուրոյն խնդիրներ, որոշ պահանջներ: Գրականութիւնն էլ նրանց արծազանք է դառնում: Յեղափոխութեան օրերին գեղարուեստական գրականութիւնը կտրող չէ ծաղկել. նրանք ստեղծում են սեփական գրականութիւն յեղափոխական հրապարակախօսութիւն: Փրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան ժամանակ Կամիլլ Դէմուլէնի հրաշալի լողուածներն էին օղր թնդացնում, իսկ Յէբէրի անիշխանական վիճումները— ամբողջ

Փարիզի տականքները զժողացնում: Ճառեր ժողովներում, հառեր ակումբներում, հառեր լրագրներում—ահա լեղափոխութեան սիրած գրականութեան ծեր: Նոյն է և մեր կեանքի մէջ՝ այս լեղափոխական օրերին գեղարուեստական գրականութիւնը պահուել է, ասպարէզ չի դուրս գալիս:

Բ.

Գրականութեան պատմութեան մէջ դրանք լուսանցքներ են: Անշուշտ լաւ կլինէր օգտուել դրանից և անցեալի մի հաշիւ տեսնել: Քսաներոգ դարու սկզբին ինչ լաւ կլինէր մի լատահայեացք ձգել նախընթաց դարու գեղարուեստական գրականութեան վերայ...

Եւ ահա մի դէպք լաւ առիթ է տալիս մի պտոյտ անելու մեր սիրած հեղինակների հետ. այդ առիթը տալիս է մեզ յարգելի Պ. Իւրիչ Վեսելովսկին ¹⁾:

Նրա գրութեան նոր ժողովածուն պարունակում է տասն և հինգ յօդուած, որոնց նիւթը վերաբերում է կամ հայոց կեանքին կամ գրականութեանը. յօդուածները զանազան ժամանակ լոյս էին տեսել ռուսաց այլ և այլ լրագրներում ու ամսագրերում: Ամենազնահատեղին այստեղ ի հարկէ հեղինակի այն ջերմ համակրութիւնն է, որ նա ցոյց է տալիս դէպի մեր ազգը, նորա ցաւերը և սակաւութիւ երջանկութիւնները. միևնոյն ժամանակ այն ազնւութիւնն է, որով ղինուած, նա իւրովսանն պաշտպանն է հանդիսանում հայ ժողովրդին, երբ Վէլիկոյի նման օտարագրները աշխատում էին ցեխտել հայ անունը, վարկաբեկ անել ամբողջ մի ազգ: Ժողովածուի մէջ երեք յօդուած յատկապէս զբաղուած են այդ խնդրով. բայց և միւս յօդուածների մէջ էլ լսում է հեղինակի կռիւր որոշ ռուս և օտար շրջանների չարականութեան և ամենալաւ դէպքում—անտարբերութեան դէմ:

Հեղինակի բերած օգտի սա միմիայն «բացասական» ձևն

¹⁾ Ю. Веселовский. Очерки Армянской Литературы и жизни, Изд. М. Мурадова. Армавиръ (Куб. обл.). 1906.

է. իսկ դրականը—ռուս ընթերցողներին մեր իսկական կեանքի և դրականութեան հետ ծանօթացնելն է: Այս ասպարէզի վերայ նա թողնում է հրապարակախօսի գրիչը ու քննադատ և պատմարան է դառնում: «Արդի հայ բանաստեղծութեան մի քանի մօտիւերը», «կանանց տիպերը հայ գրականութեան մէջ», «Պ. Դուրեան», «Պարոնեան» և այլն—դրանք բոլորը գրուած են իհարկէ ռուս ընթերցողի համար և այդ կողմից պ. Վեսելովսկին միակն է թէ հայերիս և թէ օտարների մէջ: Բայց ցաւալին այն է, որ մեր քննադատական գրականութեան մէջ էլ շատ չենք գտնի այնպիսի ուսու մնասիրութիւններ, ինչպիսին տալիս է Վեսելովսկին իւր այդ և ուրիշ «հայկական» յօդուածների մէջ: Ժիշտ որ շատ են արուած մեր գրականութեան մէջ դիտողութիւններ մեր բանաստեղծների («ընդհանուր»), «զերահշուտ» մօտիւների մասին. դարձրել են ուշադրութիւն կանանց տիպերի զանազան սերունդների մէջ տեղի ունեցող կռուի վրայ և այլն: Ել չեմ ասում՝ շատ են համեմատել մեր և օտար գրական արտադրութիւնները, որոշել են նրանց իսկական արժէքը, զննատել են ըստ եւրոպական չափու:

Իհարկէ ոչ:

Ժիշտ է Վեսելովսկու «Էրուդիցիան» հայոց գեղարուեստական գրականութեան մէջ հարուստ կարող չէ կոչուել. նա նախ մասամբ ծանօթ է մեր հին և նոր բանաւոր գրականութեան հետ. տաճկահայ գրականներից նրան ծանօթ են միմիայն զլիւսւոր դէպքերը. ըստ երեւութին նա չի կարողանում միշտ հետեւ մամուլին և մեր նորագոյն հեղինակների գրուածքներին: Այդ բոլորը ճիշտ է և այդ ուղղութեամբ կարելի էր ցոյց տալ մի քանի պակասութիւններ, երբ հեղինակը չի յիշում այս կամ այն բանաստեղծին, կամ աւելի մեծ նշանակութիւն է տալիս թոյլ հեղինակութեան, անծանօթ լինելով գուցէ լաւագոյնի հետ: Այնուամենայնիւ նա այնքան մօտ ծանօթ է մեր գրականութեան, որ եթէ մի օր նրա բոլոր յօդուածները թարգմանուին և առանձին գրքով հրատարակուեն—նրանք պատուաւոր տեղ կըռնեն մեր քննադատական գրականութեան մէջ և իբրեւ ձեռնարկ կըգործածուեն մեր դպրոցներում: Նա իսկա-

պէս արդէն իսկ տուել է մեր նոր զրականութեան պատմութիւնը, զանազան ժամանակներում զրած լինելով յօդուածներ՝ Մխիթարեանների, Աշուղների, Աբովեանի, Ռաֆֆու, Թաւրոնի և Սունդուկեանցի մասին, Հիւսիսափայլի, Ս. Նազարեանի և Նալբանդեանի, Մամուլի, Ռ. Պատկանեանի, երիտասարդ բանաստեղծների, Ս. Շահաղիզի, Դուրեանի, Պեշիկթաշլեանի, Պարոնեանի մասին և բազմաթիւ մանր և մեծ յօդուածներ մեր ուրիշ վիպասանների, Թատերադրողների, բանաստեղծների և այս կամ այն նոր լոյս տեսած գրքերի մասին:

Ես անկեղծ խորհուրդ եմ տալիս մէկին զբաղուել այդ հարցով և հեղինակի հետ համաձայնութիւն կայացնելուց ու հարկաւոր յաւելումները և փոփոխութիւնները մտցնելուց յետոյ— Թարգմանել և որոշ սխառէմով խմբագրուած մի հատորով հրատարակել: Հաւատացած եմ, որ մեր ընթերցողներից շատերը այդպիսի մի հատորի մէջ կրդտնեն իրանց չ'երևակայած հայ մրտքի ստեղծագործութեան աշխարհը, որը բացած կրլինի նրանց տուաչ ոռւս հեղինակի բարեացակամ և տաղանդաւոր գրիչը:

Գ.

Բացի բուն քննադատութիւնից Ի. Վեսելովսկին զբաղուած է և զրական հետազոտութիւններով: Այս ասպարէզում էլ նա մեզ ականերև օգուտ է տալիս, չնայած, որ նրա նպատակը մենք չենք և մեր զրականութիւնը, այլ ոռւս հասարակութիւնը, ընդհանուր զրականութեան պատմութիւնը: Դիտաւորապէս նա զբաղուած է օտարների մեր մտաւոր կեանքի վերայ ունեցած ազդեցութեամբ: Այո ուղղութեամբ մասնաւորապէս զբաղուել են ոռւս գիտնականներից Ի. Վեսելովսկու հայրը—Ալէկսէյ Նիկ. Վեսելովսկին և հօրեղբայրը՝ Ալէկսանդր Նիկ. Վեսելովսկին (նորերս վախճանուեց). վերջինս յայտնի է բանաւոր զրականութեան վերաբերեալ իր համեմատական ուսումնասիրութիւններով, իսկ երիտասարդ հայրենասերի հայրը— ոռւս զրականութեան վերայ օտարների արած ազդեցութեան ուսումնասիրութեամբ: Այսպէս ուրեմն Ի. Վեսելովսկին նրանց

հետևող է հանդիսանում և որոշում է Բալթիկի աղբեցութիւնը Շահադիդի վերայ, ուստի բանաստեղծների—Յովհաննիսեանի, Ծատուրեանի և այլոց. հետազոտում է Պուշկինի, Շիլլերի, Վ. Հիւգոյի աղբեցութիւնները մեր զրականութեան վերայ և բերում է հետաքրքրական օրինակներ և հետքեր։ Ափսոս, որ հեղինակը ծանօթ չի եղել Վ. Հիւգոյի և Ռուսինեանի միջև եղած յարաբերութեանց մասին, թէ չէ նրա յօդուածը Վ. Հիւգոյի աղբեցութեան մասին աւելի ևս կճոխանար։

Միւս կողմից հեղինակը աշխատում է դտնել օտար զրականութեան մէջ այն ամէնը, ինչ որ հայի մասին է կամ մի որեւէ կապ ունի հայի կեանքի և զրականութեան հետ։ Այդ տեսակի յօդուածներից յիշենք տաղանդաւոր Չոպանեանի զրակ. գործունէութեան նուիրուած յօդուածը. XVIII-րդ դարից ուստի բանաստեղծների յիշատակութիւնները հայոց մասին և դերմանացի վիպասան Ռուդօլֆ Լանդաուի Ein unglücklich Volk (Անբաղդ ժողովուրդ) վէպի քննադատութիւնը։ Ռ. Լանդաուի վէպը չի վերցրած բացառապէս հայոց կեանքից, բայց բովանդակութիւնը սերտ կապուած է Կ. Պոլսի քաղաքական աղէտալի դէպքերի հետ (1895—1896 թ.) և տալիս է բազմաթիւ նկարագրութիւններ հայոց կեանքի, բնաւորութիւնների, այդ դէպքերի և այլն։ Եթէ այդ վէպը կրճատուի և հայերէն թարգմանուի—ընթերցողի համար շատ հետաքրքրական նիւթ կլինի։ Մի այլ տեղ¹⁾ յիշում եմ—պ. Վեսելովսկին խօսել էր ուրիշ դերմանական հեղինակի մասին, որը իւր վէպերի նիւթը, ամբողջ բովանդակութիւնը, վերցրել է հայոց կեանքից. դա կին զրոյ Իլգա Ֆրափան'նէ, որը այժմ ստորագրում է՝ Ֆրափան Ակունեան։ Սրա հայոց կեանքից վերցրած վէպերը աւելի յայտնի են, քան Լանդաուին։ Իլգա Ֆրափանի «Անիծեալ Վայր» պատմուածքում կամ «Աշխատանք» վէպում—պատկերացրած է հայոց իրական կեանքը, դուրս է բերուած հայ զաղափարական ինտելլիգէնտը, երևում է, որ հեղինակը ի մտոյ ծանօթ է հայ ուսանողութեան հետ։ Այս բոլորը բաւական է վէպերին իսկական հայկական գոյն և բովանդակութիւն տալու և մենք նոյն-

¹⁾ Тифл. Л. 1906 № 67.

պէս խորհուրդ ենք տալիս Թարգմանիչներին ձեռք դարնել այս երկերի Թարգմանութեանը ևս: Օտար հեղինակները այնքան քիչ են զբաղուած մեզանով, որ իհարկէ մեր «հոգուն մեղք» չէ բոլոր այդ տեսակ երկերը հայերէն Թարգմանել:

Դ.

Եւ մինչ Վեսելովսկիները կամ Մառուերը ¹⁾ իրանց գրական գործունէութեամբ ազգերի համերաշխ կենսակցութիւն են քարոզում ուստի հասարակութեան, մինչ նրանք աշխատում են ժողովրդականացնել ուստաց մէջ հայոց գրականութիւնը և պատմութիւնը—նոյն, այսինքն ուստ ինտելլիգէնտ, շրջանների միջից դուրս են գալիս հայակեր Վէրիչկոներ ու Վոստորոզովներ, իրանց հովանաւորողներով ու խրախուսողներով: «Մոսկ. վէդ»-ի, «Նովոե վրեմեա»-ի ու այլ գրական անառականոցների այդ վարձկան լակէյները իրանց ազանների հրամանը կատարելով—Թոկից փախածների նման յարձակուած են հայերի թէ գրականութեան, թէ պատմութեան, թէ ինտելլիգէնցիայի, թէ եկեղեցու, թէ իդէալների և թէ բոլոր ազգային սրբութիւնների վերայ: Ես չեմ կարծում, որ նրանք կարողանան ուստ հասարակութեան և ժողովրդի մէջ տտելութիւն սերմանել դէպի հայերը. սակայն նրանք որոշ հող են պատրաստում թէ գալիցիների սխրագործութիւնների և թէ Ռոչկովսկիների ու Վուիչների դաւադրութիւնների համար ²⁾: Այս տեսակ անպիտանների զրուածքները չի կարելի բոլորովին

¹⁾ Պրոֆ. Ն. Մառուը նոյնպէս բազմիցս հրապարակախօսական ասպարէզ է դուրս եկել մեզ պաշտպանելու. էլ չեմ խօսում նրա գիտնական ուսումնասիրութիւնների մասին, որոնց շնորհիւ ոչ միայն օտարն է սկսում մեզ ի մօտոյ ճանաչել, այլ և մենք ինքներս մեզ:

²⁾ Ոստիկանական դէպարտամենտի նախկին վերատեսուչ Պ. Լափոլսինը ապացուցել է, որ վերոյիշեալ երկու պարոնները—մէկը ոստիկան, դէպարտամենտի վերատեսուչ, միւսը՝ պաշտօնեան—իրանք, իրանց ձեռքով թուցիկներ են կազմել հրէաներին և հայերին կոտորելու ու ջարդելու հրաւիրող:

անտես առնել և անպատասխան թողնել, ի նկատի ունենալով լայտնի առածը «զրպարտիր, զրպարտիր—նրանից միշտ մի բան կմնայ»։ Եւ հասկանալի են Վեսելովսկու տխուր տողերը այդ տեսակ հայտնեաց զրականութեան առթիւ՝ «Որքան փորձեր է արուած այս վերջի տասը-տասներկու տարիները ռուս հասարակութեան իսկական հայերի հետ ծանօթացնելու, նրանց կեանքի, զրականութեան, ցոյց տալ, որ նրանք ունեն որոշ իդէալներ, ինտելլիգէնցիա, ժողովրդային դասակարգ... դուրս է գալիս, որ մենք իզուր ենք աշխատել»։ Բայց ի հարկէ սա միայն դառն բացականչութիւն է. թող Վեսելովսկիները շարունակեն իրանց գործը՝ կաթիլ կաթիլ շուրջ քար է ծակում»)։ Խօսքի ազատութիւն է, ուրեմն պէտք է սպասել, որ զրանից կօդաուեն ոչ միայն ազնիւները ու դիտուհները, այլ և սոցալ-ներն ու զրպարտիչները։ Ահա և երկու օրինակ. մէկը մի ինչ որ Մ. Ախովի գիրքը ²⁾, որը սրանից չորս տարի առաջ է հրատարակուած։ Հեղինակը իրան նպատակ է դրել ծաղրի առարկայ շինելու մեր պատմական անցեալը, մեր ներկայ կեանքը, մեր ծգտումները։ Նրա ստելով մենք երբէք անկախութիւն չենք ունեցել, որ մենք ինքներս «վաճառել» ենք մեր հայրենիքը բիւզանդացոյց, որ մեր ամբողջ անցեալը մի ոչնչութիւն է, որով մենք լիմարաբար պարձենում ենք, որ մեր տեղը չուզէրու, թունգուզներու և այլ այս անսակ այլասեռուող բարբարոս ցեղերի կողքին է և այլն։ Երկրորդ յօդուածում հեղինակը աշխատում է ցոյց տալ, որ մենք միմիայն ռուսաց իշխանութեան տակ սկսեցինք վարել երջանիկ (sic!) կեանք և որ ռուս իշխանութիւնը չափազանց մեծ արտօնութիւններ է տալիս մեզ հայերիս և իբրև ապացոյց չիշում է թէ ինչպէս հայ գաղթականներին ամեն մի ծուխ ստացել է 297-ական դեսեատին հող և բացի զրանից նոյն այդ գաղթականները «զաւթել» են 30,000 դեսեատին արքունական հողերին, մինչդեռ ռուս գաղթականներին... և այլն և այլն։ Հեղինակը ամէն քայլափոխում ոչ միայն ցոյց է տալիս իր «իսկական ռուս» լինելը, այլ և իր

2) М. Аховъ. 1 Очерки изъ истории Арменіи. „Государство“. II Россія и Арменія. 1902 С. Т. Б.

Հատարեալ տգիտութիւնը: Բայց նրա ինչ հոգսն է. չէ որ նա այդ հայրոյանքների համար վարժատարութիւն է ստացել, ուրեմն և պէտք է երախտապարտ լինել՝ լակէտութիւն—էլի:

Թէ ո՞վ է այդ Պ. Ախովը—ես չգիտեմ. բայց «նով. վր.»-ից բազմիցս օրինակներ բերելուց ես տեսնում եմ, որ նա նոյն ախոռից է, ուր կապուած են Վոստորգովները, Մէնշիկովները, Սիւլիսկիները և այլն:

Այդ հայակերների դրականութեամբ սնոււմ են բազմաթիւ ռուս ընթերցողներ և ոչ միայն տգէտ դասակարգից, այլ և նորերս վախճանուած համաշխարհային հռչակ վայելող դիտման Մէնդէլէնը, որ իր Къ познанію Россіи գրքի մէջ բամբաստէր պառաւի նման աշխատում է խայթել, վիրաւորել մեր ազգութիւնը: Հռչակաւոր դիտման և Վելիչկոյի աշակերտ... ձիշդ որ отъ великаго до смѣшнаго одинъ шагъ!

Եւ եթէ մեր միամիտ հայրենակիցները կարծում են, որ հայակերութեան դարը անցել է—շատ սխալւում են. իսկ եթէ կարծում են, որ հակահայկական պրոպագանդան դժ և նշանակութիւն չունեն՝ թող դնան նայեն մեր քարուքանդ եղած դիւղերը, թող լիշեն երեկուայ արիւնոտ անցեալը և այն սողոմական հրդեհը, որի բազմազան խարոյկից մինչև օրս էլ չեն ծուխ է բարձրանում որպէս բողոք և զգուշացնող memento (արթուն կացէք)...

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԱՆՑ